

Mahira Əzizova

(AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu)

ŞEYXƏLİ XANIN BAŞÇILIĞI ALTINDA ŞİMAL-ŞƏRQİ AZƏRBAYCANDA AZADLIQ MÜBARİZƏSİ (QAFQAZ ARXEQRAFİYA KOMİSSİYASININ AKTLARININ MƏLUMATLARI ƏSASINDA, 1806-1811-Cİ İLLƏR)

Açar sözlər: Dərbənd bölgəsi, Şimal-Şərqi Azərbaycan, Şeyxəli xan, Rusiya imperiyası, müstəmləkə əleyhinə mübarizə

Dərbəndin və Qubanın Rusiya tərəfindən istilası Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsində xalqın müqavimətini doğurdu. 1806-cı ilin iyununda Dərbənd, noyabrın sonunda isə Quba xanlığının idarəçiliyindən qəti kənarlaşdırılmasından sonra Şeyxəli xanın taleyi Rusiya işğallarına qarşı mübarizə ilə sıx bağlı olur; o, faktiki olaraq bu mübarizənin mücəssəməsinə çevrilir.

Şeyxəli xanın Fətəli şahın vəziri Mirzə Şəfiyə məktubundan [14, 389-392]. bəlli olurdu ki, 1806-cı ilin sonu – 1807-ci ilin əvvəllərində o, dağstanlılardan seçmə adamlar toplayaraq, Qubaya dönmüş və qalanı çevrəlmişdi. Lakin rusların Bakıdan və Şirvandan ora əlavə qüvvələr sövq etməsi, dağlı qoşununun bəzi başçıları üçün rus tərəfindən ələ alınması, habelə qışın sərt keçməsi Şeyxəli xanı mühasirəni götürərək, Qubadan Dərbəndə doğru çəkilməyə vadar etmişdi. O, Dərbəndin 3 (təxminən 18-20 km.), Qubanın isə 5 fərsəxliyində (təxminən 30-35 km.) qərar tutmuşdu. Onun sözlərinə görə, 2-3 dəfə Dərbənd qalası yaxınlığında baş vermiş toqquşmalarda ruslar yenilgiyə uğrayaraq, qaçmağa məcbur edilmişdilər. O, iddia edirdi ki, rus qoşunlarının ruhu günü gündən aşağı düşür, istər Dərbəndi, istərsə də Qubanı asanlıqla ələ keçirmək mümkündür. Şeyxəli xan həmçinin Qızlara və Həştərxana kimi rusların qovulmasını strateji vəzifə hesab edirdi. Beləliklə, Şeyxəli xan Azərbaycanda və Dağıstanda Rusiya əleyhinə mübarizənin məsuliyyətini faktiki olaraq öz üzərinə götürürdü.

Şeyxəli xan ruslarla açıq konfrontasiyaya girdikdən sonra onun Qacar sarayı ilə əlaqələri daha da intensivləşmişdi. Onun Dərbənddəki tərəfdarları da hərəkətə keçmişdi. Məsələn,

Dərbənd sakini Kərim İbrahim oğlu 1807-ci ilin payızında gizlicə Təbrizə gedərək, orada Qacar sarayına yaxın şəxslərlə, o cümlədən Sisianovun qatili İbrahim bəylə görüşmüşdü. Kərimə Abbas Mirzənin Dərbəndin təslimi barədə xahişini Dərbənd naibi Əli Pənah bəyə çatdırmaq tapşırılmışdı. Təklifə razı olduğu təqdirdə Əli Pənah bəy Abbas Mirzəyə məktub göndərməli idi. O zaman Qacar qoşunları Dərbənd üzərinə yeriyəcək, şəhərdəki qüvvələr isə oradakı rusları qıracaqlardı. Lakin bu təklifə razı olmayan Əli Pənah bəy Kərimi yaxalayaq, mayor Lukyanova təhvil verməşdi [41, 388-389].

Qraf Qudoviçin Şirvanlı Mustafa xana 12 oktyabr 1807-ci il tarixli məktubunda “yelbeyin və ağılsız Şeyxəlinin” taleyinin yaxın vaxtlarda Əlahəzrət tərəfindən həll ediləcəyi bildirilirdi [11, 308-310] Həmçinin Qudoviç Mustafa xanın Cəfərqulu xanla dil tapacağına və Şeyxəli xanı birgə cəzalandıracağına ümidini də izhar edirdi. Ümumiyyətlə, Şimali Azərbaycanın işğalında rus hərbi-siyasi administrasiyası Mustafa xan – Cəfərqulu xan ittifaqına xüsusi bel bağlayırdı. Halbuki bu iki xan arasında yetərinə ziddiyyətlər mövcud idi. Belə ki, Mustafa xanı keçmiş Şəki hakimi Səlim xanla qohumluq əlaqələri bağlayırdı; Səlim xanın qızı Asya xanım onun zövcələrindən biri idi. Bu üzdən onun ruslar tərəfindən Şəkiyə xan gətirilmiş Cəfərqulu xan Xoylu ilə ədavəti ortaya çıxmışdı.

1808-ci ilin iyununda Qazıqumuqlu Surxay xanın və Şeyxəli xanın Şirvan xanlığına gözlənilən hücumunun qarşısının alınması məqsədilə qraf Qudoviç general-mayor Quryevə dərhal Bakıdan Qubaya 1 topla 2 rota ezam etməyi, Şəkili Cəfərqulu xana isə öz atlılarını ha-

xidmətlərinə görə Şabran məntəqəsindəki kəndlərlə mükafatlandırılmışdı [38, 405-406].

General-leytenant Repin Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı vəzifəsində qraf Qudoviç əvəz etmiş general Tormasova və 29 aprel 1809-cu il tarixli raportunda Şeyxəli xanı diyarın ümumi təlatümün başlıca səbəblərini kimi səciyyələndirir [21, 638]. Həqiqətən də o illərdə Şeyxəli xanın üsyançı hərəkatı Azərbaycanı və Dağıstanın rus istilasına əleyhinə ən önəmli və əlamətdar hadisəyə çevrilmişdi. 1809-cu il aprelin 26-da səhər erkən Şeyxəli xan Dərbəndin 4 verstliyində peyda olmuşdu. Dərbənd komendantı polkovnik Adriano darhal kapitan Loqvinenkova onu qovmağı əmr etmişdi. Lakin Şeyxəli xan rusların çıxışını gözləmədən, Buqan çayı üzərində piketlərə hücum etmiş və onlarla atışmaya girmişdi. Nəticədə 1 kazak öldürülmüş, 1 kazak isə yaralanmışdı. Rus piyadəsi döyüş yerinə yaxınlaşdıqda, üsyançılar dağlara çəkilərək, orada gizlənilir. Hücum etmiş üsyançıların sayı 400 nəfərdən çox idi. Adriano belə çoxsaylı partiyalarla hücumlar edildiyini görürək, kapitan Loqvinenkova orada zabitin başlığı ilə 80 siravı və top saxlamağı buyurmuşdu. Adriano həmçinin Dərbənd qarnizonunun möhkəmləndirilməsini xahiş edirdi [22, 638-639].

1809-cu ilin mayın 17-də Şeyxəli xan 700-dək atlı və piyada ilə səhərin 6 verstliyində Dərbənd naibi mayor Olfan bəyin qardaşı Tahir bəyin başçılıq etdiyi Dərbənd qarovuluna hücum etmişdi. Güclü atışma zamanı qarovul döstəsinə 13 nəfər, o cümlədən Tahir bəy yaralanmışdı; üsyançılar 75 baş mal-qara və 3 at ələ keçirərək, geri çəkilmişdilər. O zaman Samur və Dərbənddən 35 verst məsafədə yerləşən və azərbaycanlıların yaşadığı Marağa kəndində olan Şeyxəli xanın öz dostasını gücləndirməsinə yol verməmək üçün Repin Sevastopol müşkətör alayı ilə Qubada bulunan mayor Ryabininə olındakı qüvvə ilə ora hərəkat etməyi buyurmuşdu. Həmçinin polkovnik Adrianoya mayor Ryabininin döstəsi ilə birləşmək üçün münasib zamanda Dərbənddən qüvvə göndərməsi tapşırılmışdı. Sözügedən qüvvələr Marağa kəndini ya birgə, ya da müxtəlif istiqamətlərdən qəfil hücumla tutmalı və Şeyxəli xanı yaxalamalı, yaxud qovmalı idilər [23, 640].

General A.P. Tormasov 22 iyun 1809-cu il tarixli təlimatında general-leytenant Repinə Şeyxəli xanı ələ keçirmək üçün bütün imkanlardan istifadə olunması barədə sərəncam verirdi [15, 640]. Tormasov Repinin Samur üzərinə göndərdiyi Quba və Dərbənd dastəsindən Şeyxəli xanın sərhəddən qovulması ilə bağlı uğurlu nəticələr gözləyirdi. O, bir daha vurğulayırdı ki, "o çağdakı ki, Şeyxəlinin taleyi həll olunmamış qalacaq və o, müxtəlif Dağıstan hakimlərinin yanında gizlənəcək, nə Qubada, nə də Dağıstanda asayış bərpə olunmayacaq". Repinin Tormasova cavab raportundan bölli olur ki, rus komandanlığı müvafiq şərtlərə həttə Şeyxəlini Quba xanı kimi tanımağa hazır idi [24, 641]. Lakin, Repinin yazdığı kimi, bu barədə Şeyxəli xanla danışıqlara girmək münasib fürsət düşürdü. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, çox güman Şeyxəli xanın özü ruslarla danışıqlar aparmaqdan imtina edirdi.

General Tormasov Repinə iyunun 26-da göndərdiyi təlimatda mayor Ryabininin Şeyxəli xanın yenilməsində müvəffəq olmadığını və bununla əlaqədar üsyan başçısını xatırışını daha əlverişli zamana kimi təxirə salınması zərurilini vurğulayırdı. Repin cavab raportunda qeyd edirdi ki, hərəcənd mayor Ryabinin Şeyxəlini yaxalamağa macal tapmasa da, onun sığındığı və Dərbənd üzərinə basqınlar etdiyi Marağa kəndini cəzalandıraraq, viran qoymuşdu [25, 641-642].

Həmin vaxtlar Surxay xanın oğlu Nuğ bəy Şeyxəli xanla bərabər qaçaq düşən Bağır bəylə, Marağa kəndinin sahibi Mirzə bəylə və Abdulla bəyin qardaşı Əhmədpaşa bəylə Ustalar kəndində görüşmüşdü. Görüşdə qoşun toplamaq və Quba xanlığına hücum etmək qararı alınmışdı. Surxay xanın özü 200 Akuşa kənd-xudasını çağırmış və Quba mülkünə qarşı hərəkatlara dair razılışmışdı [26, 618]. Yeri gəlmişkən, Surxay xan öz hakimiyyətini qoruyub saxlamaq məqsədilə rus hökumətinə zahiron loyallıq göstərsə də, gizlində hər zaman Şeyxəli xanla əlaqədə olmuşdu. Təbii ki, onun bu ikili oyunundan rus komandanlığı da yəqin xəbərdar tuturdu. Tormasov general-leytenant Repinlə yazışmasında bölli zamana kimi Şeyxəli xanla birləşməsinə yol verməmək üçün Surxay xanla xoş davranmağı və həttə əzizləməyi tövsiyə edirdi [16, 619-620].

Dərbənd komendantı polkovnik Adriano-nun general Repinə raportunda Surxay xanla Şeyxəli xanın akuşalılar və başqa dağılı xalqları ilə birlikdə növbəti Dərbənd və Quba üzərinə getməyi planlaşdırıldığından xəbər verilir. Bununla əlaqədar Repin iyunun 31-də Surxay xana məktub göndərərək, onu Şeyxəli xanla birgə hərəkat edəcəyi təqdirdə rus hökumətinin ləbib cəzası ilə üzlaşacağı barədə xəbərdar etmişdi. Repin həmçinin Dərbənd komendantı Adrianoya Şeyxəlinin hücum edəcəyi təqdirdə ruslara sadıq hakimləri ruslarla birləşməyə meyilləndirmək haqqında təlimat vermişdi [27, 620].

1809-cu ilin sentyabrın əvvəllərində Surxay xanla Şeyxəli xan 50 Akuşa ağsaqqalının iştirakı ilə görüşmüş və Quba əyalətinə hücum barədə razılığa gəlmişdi [28, 643-644]. Lakin rus hakimiyyətinin Quba və Dərbənd bölgəsində hərbi səciyyəli tədbirlər görməsi, bura əlavə canlı qüvvə yeritməsi həmin hücumu təxirə salmışdı. Ruslar bu zaman müxtəlif kəndlərin sakinlərini dağıdılmış Marağa kəndinin aqibəti ilə qorxudaraq, onların Şeyxəli xana qoşulmalarının qarşısını almağa çalışmışdılar.

1809-cu ilin payızın ruslar tərəfindən Şəkiddə hakimiyyətə gətirilən, bu üzədən onlara xüsusi sədaqəti ilə seçilən Cəfərqlu xan Surxay xana məktub göndərərək, Tormasovun Şamxor çayı sahilində iranlıları məğlub etməsi haqqında xəbəri Dağıstan xanlarının diqqətinə çatdırır. Cəfərqlu xanın diplomatik səyləri bəhrəsini verir; Surxay xan cavab məktubunda Məhəmməd Həsən xanın saysız-hesabsız İran qoşununun çəyirtkə sürüsü kimi Qafqaza soxulması barədə məlumatlarının onu yandırdığını və ruslara yenidən sədaqətini ifadə etməyə hazır olduğunu bildirir [12, 504].

Bələliklə, Surxay xan Şeyxəli xanla razılışmadan faktiki olaraq imtina edir və planlaşdırılan yürüşə qatılır. Bu səbəbdən Şeyxəli xan təbəsşinə hərəkat etməli olur. General-leytenant Repinin general Tormasova 12 oktyabr 1809-cu il tarixli raportunda deyirdi ki, Dərbənd və Quba arasında rus postlarına Şeyxəli xanın üsyançıların hücumları bir an olsa ara vermirdi. Repin Şeyxəli xana yardım və yataqlıq göstərən kəndləri dağıtmağa və viran qoymağa çağırırdı [29, 645].

Dərbənd komendantı polkovnik Adriano-nun general Repinə 1809-cu il oktyabrın 27-də

göndərdiyi raporta əsasən, onun yanına gəlmiş Dərbənd bölgəsindəki kəndlərin sahibi Mahmud bəyin oğlu Abdulla bəy bildirmişdi ki, qardaşı Əbdürrazi bəy üsyançıların tərəfinə keçmiş və onlarla birlikdə Dərbəndə yaxın kəndləri mütləq tutmaq niyyətindədir. Polkovnik Adriano adı keçən bəyin əsl məramını aydınlaşdırmaq üçün onu yanına çağırsa da, Əbdürrazi bəy bu çağırışa məhəl qoymamış və gəlməmişdi. Abdulla bəy evinə döndükdə, orada Dərbənd bölgəsinin azərbaycanlı Mitəhi kəndinin bir neçə sakini ilə rastlaşmışdı. Həmin şəxslər bildirmişdilər ki, Əbdürrazi bəy onlara dağlarda yerləşən kəndlərə getməyi və Şeyxəli xanın adamları üçün mənzil hazırlıqları görməyi buyurmuşdu. Abdulla bəy öz adamları ilə üsyançıların gəlişini əngəlləmək üçün həmin kəndlərə yollanmışdı. Elə həmin vaxt onun qardaşı Əbdürrazi bəy üsyançıların birləşərək, onun üzərinə hücum etmək istəyir. Ona görə də Abdulla bəyin xahiş üzərinə polkovnik Adriano ora 150 nəfər dərbəndlini ezam edərək, onlara hücumun qarşısını almağı tapşırır. Oktyabrın 26-da alınan xəbərə görə, Abdulla bəyin kəndi Maqatır Əbdürrazi bəyin hücumuna məruz qalmışdır; o da Şeyxəli xan da oralarda idi. Polkovnik Adriano ora mayor Kalininin komandanlığı altında topla bir rəta və plats-adyutant Luludakimin komandanlığı altında 200 dərbəndlini ezam etmiş, eləcə də Şamxal kəndlərindən piyada və atlılar toplağıq buyurmuşdu. Amma rəta Maqatır kəndinə yetişməmiş üsyançılar 17 nəfər itki ilə geri çəkilmişdilər [30, 645-646]. Dərbənd komendantı polkovnik Adriano-nun 1 noyabr məlumatına əsasən, üsyançıların planı Dərbəndə yaxın olan Mahmud bəyin kəndlərini tutaraq, Dərbəndə uzanan yolları hər iki tərəfdən kəsmək və bələliklə qalanı çevrəlmək idi. Yuxarıdakı bilgilərdən bölli olduğu kimi, Abdulla bəyin rus hakimiyyətinə xəbərdar etməsi bu planı pozur. Marağa, Maqatır və Mitəhi kəndlərini tutmuş rus qoşunu bir müddət oralarda qalır [31, 646]. Dərbənd komendantı polkovnik Adriano Abdulla bəyin vəsatətçiliyi ilə Yers kəndini də təbəəliyə gətirmişdi [15, 647-649].

Bu hadisələrdən sonra Şeyxəli xanla mübarizəni gücləndirmək üçün Qızılardan Dərbəndə batalyon göndərilməsi, general-mayor Quryevin iki batalyonla Qubada yerləşməsinə dair göstəriş verilmişdi [17, 646].

Marağa kəndindən qovulduqdan sonra Şeyxəli xan Yersi kəndində də taqib olunacağından çəkinərək, Axtı kəndlərinə sığınmağı qərara almışdı [32, 647]. Repin axtıllılar, habelə miskincilər və kələqurluların ağsaqqalları ilə Şeyxəli xan sözügedən kəndlərə buraxmamaq barədə razılığa gəlmiş və onlara and içdirmişdi.

1810-cu ilin yazında Mustafa xan Fətəli şahın Surxay xana, Şeyxəli xana və digər Dağıstan hakimlərinə yolladığı fərmanları və məktubları ələ keçirərək, Tormasov göndərmişdi. Həmin sənədlərdə dağıstanlılar Qacar qoşunları ilə birgə Rusiya qoşunlarına qarşı çıxmağa çağırılırdı. Rus komandanı bu sənədlərin ortaya çıxmasını Şeyxəli xanın fitnələri ilə izah edirdi [18, 524]. Yeri gəlmişkən, 1810-cu ilin yayında Qacar hökuməti Qafqazda yeni hərbi əməliyyatları başlayaraq, yerli feodal hakimlərinə ümid bəsləyirdi [51, 171]. Ona görə də biz Qacar sarayı ilə Şeyxəli xan arasında əlaqələrin artdığını və məntəqi olaraq Quba-Dərbənd bölgəsində işğalçılara qarşı mübarizənin gücləndiyini görürük.

1810-cu ildə Şeyxəli xan amili rus hakimiyyətini narahat edən problemlər sırasında birincilərdən idi. Hökumət Şeyxəli xanın yaxalanması üçün müyyən etdiyi mükafatı 1809-cu ilin fevralında 500 çərvondan 1810-cu ilin mayında 1000 çərvona qaldırmışdı [33, 623-624]. Rus komandanlığı Surxay xanın Şeyxəli xanla ittifaqının qarşısını hər vaxtla almağa çalışırdı. Tormasovun xarici işlər nazirinə məktubunda [8, 626-627] qeyd edilirdi ki, Surxay xan hər zaman Rusiyaya qarşı İran hökuməti ilə işbirliyindədir, Şeyxəli xana yardım göstərir, Dağıstan xalqlarını ruslara qarşı qaldırır və s.

General A.P. Tormasovun general-leytenant Repinə 2 iyun 1810-cu il tarixli təlimatında [1, 625-626] Şeyxəli xana sığınacaq verən Dağıstan hakiminin kimliyindən asılı olmayaraq, Rusiya düşməni elan olunacağı və onun üzərinə rus qoşunları göndəriləcəyi bildirilirdi. Tormasovun Şirvanlı Mustafa xana məktubunda [9, 526-527] Şeyxəli xan hərəkətinə son qoymağın üç üsulu göstərilirdi. Birincisi, onun səmimi qəlbədən peşmanlığına və itaət sövq edilməsinə. Üçüncü Şeyxəli xan təslim olmazsa, o zaman ikinci üsul dövrəyə girəcəkdə: ona sığınacaq verən hakimlər rus tərəfinə çəkiləcək və qəfil zərbə ilə Şeyxəli xan yaxalanaraq, rus qə-

ragahına götürüləcəkdə. Bu iki üsul baş tutmadığı təqdirdə isə Surxay xanın xüsusi müddətə qatillər tərəfindən öldürülməsi ilə bağlı üçüncü üsul işə salınmalı idi.

1810-cu ilin avqustunda Quba əhalisi yenicən üsyan edərək, Tabasarandan Şeyxəli xanı çağırırdı. Dərbənd komendantı polkovnik Adrianonun raportunda [47, 655] deyilirdi kimi, Dərbənddə Qızlar qamizon alayının sadəcə 351 nəfər dəstəsi var idi ki, onların da bir hissəsi xəstə və yarırsız idi. Dərbənd şəhəri sakit olsa da, irəlində nəyin baş verəcəyi bəlli deyildi.

General Repinin A.P. Tormasova 16 avqust 1810-cu il tarixli raportunda [34, 655-656]. Quba əyalətində baş verən dəyişmələri gediş-dönüşü danışırdı. Qeyd edilirdi ki, Gilgibay yaxınlığında döyüş zamanı 74 nəfərlik Bakı atlıları Şeyxəli xanın tərəfinə keçmişdi. Bakıdan Quba qamizonunun köməyinə tələsən rus dəstəsi qubalıların da "yaşasın xan!" sədələri ilə Şeyxəli xanı qarşıladığını və üsyançıların çoxsaylı olduğunu nəzərə alaraq, Bakıya geri qayıtmalı olmuşdu. O günlərdə Quba əyaləti bütünlükdə ayaqlanaraq, Şeyxəli xanın tərəfinə keçmişdi. Bu əyalətin mühafizəsi ilə məşğul olan batalyona komandanlıq edən mayor Ryabinin Şeyxəli xanın qoşununu pərəz salmağa qadir deyildi və ona görə də Quba qalasına çəkilərək, orada digər batalyonla birləşmişdi. Yeri gəlmişkən, o vaxt Quba qalası istisna olmaqla bütünlükdə Quba xanlığına yiyələnən Şeyxəli xan 4 ay ərzində öz hakimiyyətini bərpa etmiş və hətta yeni Qırz şəhərinin tikintisinə başlamışdı [2, 192].

Təzliklə Bakıdan Qubaya mayor Levitskinin başçılığı altında topla rota ezam olundu. Mayor Levitski əlindəki qüvvələri iki hissəyə ayıraraq, bir hissəni Quba qalasının müdafiəsinə buraxmış, digər hissəni isə Şeyxəli xana qarşı fəal hücum əməliyyatlarına cəlb etmişdi. Həminin Tormasov Şəkili Cəfərqlu xana məktubla müraciət edərkən, üsyançılara qarşı əməliyyatlara qatılmaqdan ötrü yubanmadan Qubaya 1000 nəfərlik süvari dəstəsi göndərməsini tələb etmişdi. Şəki süvariləri ilə birlikdə Fətəli şah Qacarin öldürüldüyü Sorab hakimi Sadıq xanın oğlu Cahangir xan Şəqaqi də yürüşdə iştirak edirdi. Ona Şeyxəli xan hər nə vaxtla olursa olsun ələ keçirmək yaxud da öldürmək tapşırılmışdı [19, 656-657]. Süvari dəstəsi gön-

dərmaq tələbi Şirvanlı Mustafa xana da ünvanlanmışdı [10, 532].

General Tormasov, canlı qüvvə sardan korluq çəkəməsinə baxmayaraq, üsyançıların üzərinə ciddi silahlı güc göndərirdi: general-mayor Nebolsinin başçılığı altında Yelisevtopol qamizonundan top ilə bir rota, 1000 nəfərlik Şəki atlıları, habelə Şirvan süvariləri, Qarabağdan 2 yeger rotası, Şirvandakı podpolkovnik Tixanovskinin komandanlığında rus dəstələri. Qubada podpolkovnik Tixanovski bütün rus qoşunlarına komandanlığı öz üzərinə götürərək və mayor Ryabininin batalyonunu özünə birləşdirərək, Şeyxəli xanı darmadağın etməli idi.

Rus qoşunları Quba əyalətində 1810-cu ilin sentyabrın 15-18 arasında varid oldular. Sentyabrın 20-də Beşbarmaq dağı yaxınlığında kazak yüzbaşısı Lyapınla Şeyxəli xanın dəstəsi arasında vuruşma notisiədən məğlub olan üsyançılar geri çəkiliblər [45, 665]. Rus qoşunları Şəki süvariləri ilə birlikdə Şeyxəli xana qarşı sentyabrın 23 və 24-də keçirdikləri hərbi əməliyyatlarda da üstün tərəf olmuşdular [46, 665]. Oktyabr ayının əvvəllərində Qırz və Yuxarıbaş mahalları döyüşsüz istila edilmiş və Quba əyaləti üsyançılardan təmizlənmişdi. Əhali təbəəliyə alınmış, kommunikasiyaların təhlükəsizliyi təmin edilmişdi. Şeyxəli xan yenidən Yersi kəndinə sığınmışdı [49, 666]. Oktyabrın 1-dən rus qoşunlarına rəhbərlik edən polkovnik Lisaneviç Samuru keçərək, Marağa kəndinə doğru irəliləmişdi. Oktyabrın 25-də baş vermiş Yersi döyüşündə üsyançılar 100-dən artıq itki verərək, kəndi tərk edirlər. Bu azərbaycanlı kəndi də ruslar tərəfindən yandırılır. Şeyxəli xan Dağıstanın içlərinə doğru çəkilibərək, yenidən akusalılara pənah aparır [50, 634-635].

Rus qoşunları Dərbənd və Tabasaran bölgəsinin üsyana qalxmış kəndlərinə qarşı cəza ekspedisiyalarını 1811-ci ildə də təşkil etməkdə idilər. General-leytenant Repinin raportunda deyilirdi kimi, podpolkovnik Jmjenki Dərbənd komendantı polkovnik Adrianonun Tabasaranda əhali arasında həyəcanlara dair təlimatına uyğun olaraq, bəzi kəndlərə baş çəkmişdi. Həmin kəndlərin sakinləri andı pozaraq, general-mayor Lisaneviçin idarəçisi olaraq təyin etdiyi bəyləri qovmuşdular. Azərbaycanlıların yaşadığı Himpancahlı, Cili, Darvax və Yersi kəndləri

Adrianonun təlimatı ilə darmadağın edilmişdi [35, 636].

1811-ci ilin aprelinə yenidən toparlanan Şeyxəli xan ruslara qarşı növbəti addımlarını düşünürdü. Bu məqsədlə o, Surxay xan və Akuşa qazıları ilə daim görüşlər keçirirdi. Yeri gəlmişkən, Qacar sarayı o zaman Şeyxəli xan əmir kimi qəbul edir və bəzi Dağıstan hakimlərinə ona tabe olmağı çağırırdı [52, 151-152].

Üsyançıların Dərbənd bölgəsində növbəti fəallaşması 1811-ci ilin iyuluna təsadüf edirdi. Şeyxəli xanın yezması, Yersi kəndinin sahibi Abdulla bəy Şeyxəli xanla razılaşaraq, akusalıların inandırılmışdı ki, onlar Tabasarana daxil olar olmasa o yerlərin bütün bəyləri və sakinləri onlara qoşulacaq. Lakin Xaşina kəndinin tutulmasından sonra akusalıların vəd olunan mükafatı almamaları, Abdulla bəyin iki qardaşının - İbrahim bəyin və Murtuzalı bəyin, habelə Tabasaran qazısı Mirzə bəyin üsyançılara qoşulmamları və hətta silahlanaraq, onlara qarşı çıxmaları dağılırın özlərini aldaddılmış hesab edərkən, iyulun 25-də, Şeyxəli xanın bütün söylərinə rəğmədən, Tabasarandan getmələri səbəb olmuşdu [36, 606].

Fəqət hər dəfə olduğu kimi, uğursuzluq əsla Şeyxəli xanı yoldundan döndərə bilməzdi. O, 1811-ci ilin payızında ruslara qarşı növbəti kompaniyasını hazırlayırdı. Oktyabrın əvvəllərində Şeyxəli xan Dərbənd xanlığına bitişik qumların yaşadığı bölgədə peyda olaraq, əhalini Rusiya əleyhinə qalxmaya təşviq edirdi. O arada Şeyxəli xanın elçisi Rüstəm bəy Qacarlar sarayına göndərilmiş, oradan 4 min çərvon pulla geri dönmüşdü. Şeyxəli xan Qacar sarayından aldığı vəsaiti üsyan hərəkətinin müvəffəqiyyəti naminə xərcləmişdi. O, Akuşa qazısı, Cenqətaşlı Həsən xan və Qarqaytaş umsi ilə görüşlər keçirərək, onlarla nəzərdə tutulan yürüşün detallarını müzakirə etmişdi. Planlaşdırılan yürüşdə Avar xanı Soltan Əhmədın adamlarını da qatılacağı və ümumən ruslar əleyhinə qüvvənin 6 min nəfərə çatacağı gözlənilirdi. Bütün bunlar haqqında əsasən vasitəsiz xəbər tutmuş Dərbənd komendantı Adriano Darbax (Darvax) çayı üzərindəki postun götürülməsini və Dərbənd çəkilməsini əmr etmişdi [39, 162-163].

1811-ci ilin noyabrında Şeyxəli xanın Quba yürüşü Şimal-Şərqi Azərbaycanda müqavimat hərəkətinin şanlı səhifələrindən birini təşkil

edir. 7 minə yaxın azərbaycanlı və dağstanlımın qatıldığı bu yürüyüş Qacar sarayı ilə razılaşdırılmışdır; Fətəli şahın və oğlu Abbas Mirzənin, eləcə də türk sultanının Şeyxəli xanın adına ünvanladığı müxtəlif fərmanlardan aydın olurdu ki, onun qarşısında rus qoşunlarını məhv etmək, habelə Bakı, Quba və Dərbənd əyalətlərində rus hakimiyyətinə son qoymaq üçün regionda müəssəlman xalqlarını üsyana qaldırmaq vəzifələri qoyulmuşdu [3, 194-197].

Həmin yürüşün qarşısının alınması məqsədilə general-mayor Quryev noyabrın 2-də 2 batalyonla və kazak hissəsi ilə Qubadan çıxaraq, Tabasarana səmt alır. Bu arada üsyancı dəstə Quba əyalətinin sərhədində, Samur çayına yaxınlaşmışdı. Noyabrın 6-da indiki Qusar rayonunu Zeyxur kəndi yaxınlığında döyüş baş verir. Həmin döyüşdə rus tərəfi itkisi 317 nəfərə çatmış, həmçinin 47 nəfər əsir düşmüşdü [13, 167-168]. N.F. Dubrovın yazır ki, 6 noyabr müvəffəqiyyətsizliyi general Quryevə elə təsir etmişdi ki, o, iki həftə fəaliyyət qalmışdı və öz vəziyyətini çıxılmaz hesab edirdi [4, 427].

Noyabrın 6-da baş vermiş döyüşdən sonra Qafqazdakı rus qoşunlarının yeni komandanı markiz Pauluççi Troitski piyada alayının komandanı general-mayor Xatunsova Quba əyalətinə yollanmış və general Quryevlə birlikdə əməliyyatları artıq Dağıstan ərazisində davam etdirməyi buyurmuşdu. General-mayor Xatunsov öz dəstəsinin başında Qubaya noyabrın 16-da çatır. Noyabrın 27-də Rustov kəndi qanlı döyüşdən sonra rusların əlinə keçir. Xatunsovon hesablamalarına görə, döyüşdə Şeyxəli xanın tərəfdarları yalnız ölü olaraq 600-dək itki vermişdilər. Ruslar ölü olaraq 7 nəfər, yaralı olaraq isə 85 nəfər itirmişdilər [40, 164-165].

1811-ci ilin noyabrından 1812-ci ilin yanvarınadək davam etmiş Şeyxəli xanın başçılığı altında üsyanın növbəti mərhələsi də uğursuzluqla sona çatmışdır. Bu, həm qonşu Azərbaycan və Dağıstan hakimlərinin üsyanı fəal surətdə dəstəklənməməsinə, həm də rus komandanlığının daha qəti addımlar atmasında qaymaqlarıdır.

General-mayor Xatunsovon markiz F.O. Pauluççiyə 27 yanvar 1812-ci il tarixli raportunda [42, 152] deyirdi ki, o, verilən əmrə uyğun olaraq, Tabasarandan keçməklə, yanvarın 10-da Dərbəndə varmışdır. Qoşunların bir qismi Dərbənddə saxlanmış, digər qismi isə geri-

yə, Quba əyalətinə göndərilmişdi. Xatunsov yanvarın 25-də Qubaya gələrək, Şeyxəli xanın son yürüyüş zamanı iğtişaşlarda fəal iştirak etmiş yerli sakinlərin tapılıb cəzalandırılması ilə şəxsən məşğul olacağını bildirmişdi.

Beləliklə, Şeyxəli xan hərəkatı 1806-1811-ci illərdə intensiv partizan-reyid səciyyəli savaşaşəklində cərəyan edən istər sürəkliyi, istər coğrafi miqyası, istərsə də əhatə dairəsinə cəlb etdiyi insan resursları baxımından Rusiya işğalının baş verdiyi ilkin dönmədə Azərbaycan və Dağıstanda ən iri müstəmləkə əleyhinə çıxış olmuşdur. Bu hərəkat 1817-ci ildə başlanmış Qafqaz müharibəsinin salafı olmaqla, də taktiki və operativ çözümlər metodlarına görə həmin müharibənin analogi gedişlərini qabaqlamışdı.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. Том 4. Тифлис: Типография Главного Управления Наместника Кавказского, 1870, 1019 с.
2. Бакиханов А.А. Гюлистан-и-Ирам / Ред., коммент., прим. и указ. акад. З.М. Буниятова. Баку: ЭЛМ, 1991, 305с.
3. Донесение маркиза Пауллуччи гр. Голенищеву-Кутузову, от 9-го декабря 1811 г. // АКАК, т. 5, с. 194-197
4. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. Том V. СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1887, 494 с.
5. Отношение ген. Тормасова гр. Румянцову, от 19 декабря 1809 г. // АКАК, т. 4, с. 647-648
6. Отношение гр. Гудовича к гр. Салтыкову, от 11 января 1809 г. // АКАК, т. 3, с. 401-402
7. Отношение гр. Гудовича к гр. Салтыкову, от 21 марта 1809 г. // АКАК, т. 3, с. 404
8. Письмо ген. Тормасова гр. Румянцову, от 3 июля 1810 г. // АКАК, т. 4, с. 626-627
9. Письмо ген. Тормасова к Мустафа хану, от 22 июня 1810 г. // АКАК, т. 4, с. 526-527
10. Письмо ген. Тормасова к Мустафа хану, от 22 августа 1810 г. // АКАК, т. 4, с. 532
11. Письмо гр. Гудовича к Мустафа хану Ширванскому, от 12 октября 1807 г. // АКАК, т. 3, с. 308-310

12. Письмо Джафар кули хана Шекинско-го к ген. Тормасову // АКАК, т. 4, с. 504
13. Письмо маркиза Пауллуччи ген.-м. Н. М. Хатуңцову, от 7 декабря 1811 г. // АКАК, т. 5, с. 167-168
14. Письмо Шейхали хана к Мирза Шеффи // АКАК, т. 3, с. 389-392
15. Предписание ген. Тормасова ген.-л. Репину, от 22 июня 1809 г., №52 // АКАК, т. 4, с. 640
16. Предписание ген. Тормасова ген.-л. Репину, от 22 июля 1809 г. // АКАК, т. 4, с. 619-620
17. Предписание ген. Тормасова ген.-л. Репину, от 16 ноября 1809 г. // АКАК, т. 4, с. 646
18. Предписание ген. Тормасова ген.-л. Репину, от 6 апреля 1810 г. // АКАК, т. 4, с. 524
19. Предписание ген. Тормасова ген.-л. Репину, от 18 августа 1810 г. // АКАК, т. 4, с. 656-657
20. Предписание гр. Гудовича подполковнику Тихановскому, от 14 июня 1808 г. // АКАК, т. 3, с. 312
21. Рапорт ген.-л. Репина ген. Тормасову, от 29 апреля 1809 г., № 470 // АКАК, т. 4, с. 638
22. Рапорт ген.-л. Репина ген. Тормасову, от 6 мая 1809 г. // АКАК, т. 4, с. 638-639
23. Рапорт ген.-л. Репина ген. Тормасову, от 24 мая 1809 г. // АКАК, т. 4, с. 640
24. Рапорт ген.-л. Репина ген. Тормасову, от 25 июня 1809 г. // АКАК, т. 4, с. 641
25. Рапорт ген.-л. Репина ген. Тормасову, от 15 июля 1809 г., №826 // АКАК, т. 4, с. 641-642
26. Рапорт ген.-л. Репина ген. Тормасову, от 15 июля 1809 г., №828 // АКАК, т. 4, с. 618
27. Рапорт ген.-л. Репина ген. Тормасову, от 3 августа 1809 г. // АКАК, т. 4, с. 620
28. Рапорт ген.-л. Репина ген. Тормасову, от 29 сентября 1809 г. // АКАК, т. 4, с. 643-644
29. Рапорт ген.-л. Репина ген. Тормасову, от 12 октября 1809 г. // АКАК, т. 4, с. 645
30. Рапорт ген.-л. Репина ген. Тормасову, от 2 ноября 1809 г. // АКАК, т. 4, с. 645-646
31. Рапорт ген.-л. Репина ген. Тормасову, от 13 ноября 1809 г. // АКАК, т. 4, с. 646

32. Рапорт ген.-л. Репина ген. Тормасову, от 6 декабря 1809 г. // АКАК, т. 4, с. 647
33. Рапорт ген.-л. Репина ген. Тормасову, от 25 мая 1810 г. // АКАК, т. 4, с. 623-624
34. Рапорт ген.-л. Репина ген. Тормасову, от 16 августа 1810 г. // АКАК, т. 4, с. 655-656
35. Рапорт ген.-л. Репина ген. Тормасову, от 24 января 1811 г. // АКАК, т. 4, с. 636
36. Рапорт ген.-л. Репина ген. Тормасову, от 31 июля 1811 г. // АКАК, т. 4, с. 606
37. Рапорт ген.-л. Репина гр. Гудовичу, от 13 марта 1809 г. // АКАК, т. 3, с. 403
38. Рапорт ген.-л. Репина гр. Гудовичу, от 24 апреля 1809 г. // АКАК, т. 3, с. 405-406
39. Рапорт ген.-л. Репина маркизу Пауллуччи, от 16 октября 1811 г. // АКАК, т. 5, с. 162-163
40. Рапорт ген.-л. Репина маркизу Пауллуччи, от 25-го ноября 1811 г. // АКАК, т. 5, с. 164-165
41. Рапорт ген.-м. Гурьеву гр. Гудовичу, от 5 октября 1807 г. // АКАК, т. 3, с. 388-389
42. Рапорт ген.-м. Хатуңцова маркизу Пауллуччи, от 27 января 1812 г. // АКАК, т. 5, с. 152
43. Рапорт подполковника Тихановского ген.-м. Гурьеву, от 10 ноября 1808 г. // АКАК, т. 3, с. 398-400
44. Рапорт подполковника Тихановского ген.-м. Гурьеву, от 30 ноября 1808 г. // АКАК, т. 3, с. 400-401
45. Рапорт подполковника Тихановского ген. Тормасову, от 22 сентября 1810 г. // АКАК, т. 4, с. 665
46. Рапорт подполковника Тихановского ген. Тормасову, от 25 сентября 1810 г. // АКАК, т. 4, с. 665
47. Рапорт полковника Адриано ген.-отинф. Булгакову, от 15 августа 1810 г. // АКАК, т. 4, с. 655
48. Рапорт полковника Ахвердова гр. Гудовичу, от 1 февраля 1809 г. // АКАК, т. 3, с. 402
49. Рапорт полковника Лисаневича ген. Тормасову, от 21 октября 1810 г. // АКАК, т. 4, с. 666
50. Рапорт полковника Лисаневича ген. Тормасову, от 9 ноября 1810 г. // АКАК, т. 4, с. 634-635

51. Утверждение русского владычества на Кавказе. / Под ред. В. А. Потто. Том II. Тифлис: Типография Я.И. Либермана, 1902, 527 [XV] с.

52. Фирман Фетх-Али шаха владетелю Табасарани Мамед-маасуму, от раби-ул еввеля 1226 (1811) года // АКАК, т. 5, с. 151-152

Резюме

Азизова Махира

Освободительное движение в Северо-Восточном Азербайджане в 1806-1811 гг. под предводительством Шейхали хана (По материалам Актов Кавказской Археографической Комиссии)

В данной статье на основе на основе Актов Кавказской Археографической Комиссии (АКАК), а также исторической литературы исследуется антиколониальное движение в Северо-Восточном Азербайджане-Кубе и Дербенте в 1806-1811 годах. Это движение под руководством правителя Кубинско-Дербентского ханства Шейхали хана отличалось масштабностью, продолжительностью, упорством, охватывало как северо-восточные районы Азербайджана, так и сопредельные Дагестанские владения. В статье впервые подробно излагается вооруженные выступления не только в Кубинском, но и Дербентском районе. Отмечается, что указанное движение предвосхитило многие тактические и оперативные решения, свойственные начавшейся в 1817 году Кавказской войне.

Ключевые слова: Дербентская провинция, Северо-Восточный Азербайджан, Шейхали хан, Российская империя, антиколониальная борьба

Summary

Azizova Mahira

The liberation movement in North-Eastern Azerbaijan in 1806-1811 under the leadership of Sheikhalı Khan (Based on the Acts of the Caucasian Archaeographic Commission)

In this article, based on the Acts of the Caucasian Archaeographic Commission (ACAC), as well as historical literature, the anti-colonial movement in North-Eastern Azerbaijan - Cuba and Derbent in 1806-1811 is being investigated. This movement under the leadership of the ruler of the Cuban-Derbent Khanate Sheikhalı Khan was distinguished by its scale, duration, perseverance, covering both the north-eastern regions of Azerbaijan and adjacent Dagestan possessions. The article for the first time details armed demonstrations not only in the Cuban, but also in the Derbent district. It is noted that this movement anticipated many of the tactical and operational decisions inherent in the Caucasian war that began in 1817.

Keywords: Derbent Province, North-Eastern Azerbaijan, Sheikhalı Khan, Russian Empire, the anti-colonial struggle